

L. H. MƏMMƏDOVA

Heydər Əliyev adına AAHM

KOQNİTİV LİŦVİSTİKANIN ƏSAS AMİLLƏRİ

Məqalədə koqnitiv linqvistikanın mahiyyəti, əsas fərqləndirici amilləri və interferensiyanın minimalaşdırılması araşdırılmışdır.

Müasir dilçilik insan amililə trafındaformalaşır. Nəzərə alsaq ki, bu günə qədər linqvistik dil kursu üçün məlum paradigma yaradıb, müasir paradigma özündən əvvəlkilərin bir növ inkarı kimi yaranır. Müqayisəli-tarixi dilçilik təbii dilləri fenomenal baxımdan öyrənmirdi. Qohum dillərin faktları müqayisə olunaraq ulu dil axtarıları təşəkkül tapırdı. Dilçilər milli xüsusiyyətlərdən uzaqlaşaraq dünya dillərinin əsasını təşkil edən universal semiotik sxemi müəyyən etməyə çalışıblar. Bunun nəticəsi kimi mənə və onun milli-mədəni özəlliyi ya arxa plana çəkilib ya da heç hesaba alınmayıb. Nəhayət, strukturalizmə mənəvi və elmi reaksiya olaraq koqnitiv dilçilik keçən əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapır. **Koqnitiv dilçilik struktur təlimlərdən fərqli olaraq, əsas diqqəti məhz milli "baxışlara" yönəldir. Təbii dillərdə "koqnisiya" anlayışına uyğun şəkildə danışan xalqların təşəkkülələrinin izlərini axtarmaq və tapmaq dil haqqındakı elmin əsas vəzifəsinə çevrilir.**

Dilçilikdə koqnitivizm yaxud antroposentrik paradigma V. Fon Humboldtun elmi baxışları ilə bağlıdır. Sonralar müvafiq ideyalar E.Sepirin, B.Uorfun, A.Vejbitskayanın, L.Vissonun və başqa alimlərin əsərlərində öz inkişafını tapmışdır.

Ümumiyyətlə xarici dilin tədrisi, ilk öncə ingilis dilinin tədrisi effektivliyinin yüksəldilməsi problemlərinin müzakirəsi, linqvistikanın koqnitiv kontekstində dil öyrənilən üçün hər iki sahənin birləşməsi olub və bir-biri ilə çox az bağlıdır. Həqiqətən, koqnitiv linqvistika, hal-hazırda linqvistlərin əksəriyyətinin fikrinə görə-dilin nəzəriyyəsində yeni istiqamət, daha çox dilçilik üzrə tədqiqatlarda yeni elmi paradigmadır. Dilçilik biliyinin əvvəlki-struktur, elmi paradigmasından fərqli olaraq, hansı ki, dil sisteminin vahidlərini təsvir etməyi özünün əsas hədəfi hesab edirdi, Koqnitiv linqvistika ilk növbədə dil vasitəsilə insanın ətraf aləmdən alınan informasiyanın ötürülməsinin, emalının, saxlanması üçün vacib üsulu kimi öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir. Başqa sözlə, **koqnitiv linqvistika-dil nəzəriyyəsində tədqiqat məsələlərinin həllinin yeni paradigmasıdır, yəni tam nəzəri sahə deməkdir** [1]. Digər tərəfdən, xarici dillərin tədrisinin metodikası və ya linqvodidaktika, – bu hədəfləri, tərkibi, vasitələri, metodları, xarici dilin öyrənilməsinin təşkilatı formalarını öyrənən elmdir [2].

Linqvodidaktika – təcrübəyə bilavasitə çıxan, eksperimental, öz nəzəri konsepsiyasını öyrədici təcrübələrin əsasında yoxlayan elmdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar həmişə dilin və linqvodidaktiki nəzəriyyənin əlaqəsini postulat kimi qəbul edirlər, bir halda ki, xarici dillərin tədrisi çox zaman dilin sistemi haqqında məlumatlara söykənir.

Linqvodidaktika uzun müddət hətta təbii linqvistikanın bölmələrindən biri hesab edilirdi. Bununla birlikdə linqvodidaktika dilçilik nəzəriyyəsinin ən ümumi vəziyyətlərində, həmçinin, dil sisteminin səviyyələri, onun vahidləri və onların fəaliyyətinin qanunauyğunluqları haqqında ən ümumi təsəvvürlərə əsaslanır. Buradan demək olar ki, nə linqvistikada qəbul edilmiş tədqiqat metodu, nə linqvistikada mövcud olan dil sisteminin bu və ya digər sahəsinin çoxsaylı konsepsiyası xarici dilin tədrisi təcrübəsində bilavasitə tətbiq tapa bilmirlər: birincisi, onlara görə xüsusi xarakter, hansı ki, öyrənilənə aydın olmayacaq və ikincisi, ona görə ki, təfsilatların biliyi çətin ki, təhsilin təsirliliyin artmasına imkan yaradacaq.

Xarici dillərin tədrisi təcrübəsində koqnitiv linqvistikanın oynadığı xüsusi rol onunla

əsaslanır ki, insanın dil qabiliyyətinin modelləşdirilməsi bu elmi paradigma çərçivəsində dilçilik tədqiqatlarının əsas məqsədi olur və bu da linqvodidaktikanın öz qarşısında qoyduğu son məqsədə çox yaxındır.

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı yaranan çətinliklərin əsas səbəbi, öyrənilənə ana dilinin təsiri olur. Balaca uşaq ilk öncə valideynləri ilə ünsiyyət prosesində ana dilinin biliyini əldə edir, (buradan ana dili – mother tongue), onun beyini heç bir başqa dil sistemi tərəfindən "məşğul deyil", buna görə də dil haqqında informasiyanın və kommunikasiyanın prosesi haqqında zehni strukturlara maneəsis təməli qoyulur. Bu informasiya uşağın ətrafdakılarla ünsiyyətinin gedişində lazımlı formaların seçilməsi imkanını (səhvlər və sınaqlar yolu ilə) yaradaraq avtomatik yadda qalır və sistemləşdirilir. Başqa məsələ, nə vaxt ki, artıq insan şüurlu yaşında xarici dili öyrənməyə çalışır. Bu halda, dil sisteminə yeni öyrənilən bütün informasiya, ana dilinin prizmasından qəbul edilir və şüuraltı səviyyədə doğma dil sisteminin bilikləri əsasında müqayisə edilir. Nəticədə ana dilinin "interferensiyası" hadisəsi yaranır.

Xarici linqvodidaktik əsnədə daşınma (transfer) haqqında təqdimat təsəvvürü yaranmışdır və o, yeni xarici dilin mənimsənilməsində individuumun mövcud dil bilməsinin (xarici və ya ana dilinin) təsiri kimi təyin edilir. Belə təsir tədrisin təcrübəsiylə təsdiq edilir və o, göstərir ki, öyrənilənə ana dili sisteminin biliklərini başqa dildə olan dil materialına daşımaya bilmirlər. Belə daşınma, müasir metodistlərin fikrincə, həm müsbət həm də mənfi nəticə verə bilər. Hesab edilir ki, əgər ana dilinin faktları (və ya xarici daha əvvəl öyrənilmiş) yeni öyrənilən dilin materialıyla uyğun gəlsə, onda o daha yaxşı mənimsənilir və xarici dilin nitqində səhvlər yaranmır. Müvafiq olaraq uyğunsuzluqlar isə birbaşa əks nəticələrə gətirir çıxarır. Yerli linqvodidaktik əsnədə yalnız öyrənilən xarici dilin danışığında dil və ünsiyyət səhvlərinə gətirib çıxaran ana dilinin təsirinə baxılır. Bu hadisə "interferensiya" adlanır.

Linqvistikada xarici dilin öyrənilməsi prosesində neqativ nəticələrə gətirən (tədrisin effektivliyinin azalmasına) interferensiya iki və ya bir neçə dil sisteminin iki və ya bir neçə dillə əlaqəli hadisələrinin qarşılıqlı təsiri kimi müəyyən edilir.

Müasir linqvodidaktikada yaranmış təsəvvürlərə əsasən, ana dili və öyrənilən xarici dilin sistemlərinin arasında fərqlər ana dilinin interferensiyasında avtomatik olaraq neqativ nəticələrə gətirir. Öz növbəsində, güman edilir ki, belə fərqlərin yoxluğu müəllimin xüsusi diqqətini tələb etmir, bir halda ki, ana dilinin interferensiyaları indiki halda yaranmalı deyil.

Əgər bu məntiqə əməl edilsə, onda eliminasiyanın (kənarlaşdırılmanın) problemi (ən azı, minimalaşdırılma) xarici dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin təsirinə öyrənilənlərin və öyrənilən xarici dil sistemlərində mövcud olan oxşar xüsusiyyət və fərqlərin baxılmasına gətirir. Buna görə təsadüfi deyil ki, linqvodidaktika interferensiyasının probleminin müzakirəsi vaxtı linqvistikanın müqayisəli (kontrastiv) məlumatlarına müraciət edir. Ancaq kontrastiv linqvistikada aksent-köhnə tarixə malik olan dilçiliyin xüsusi bölməsi-məhz dil faktlarının tutuşdurulmasında hazırlanır. Məsələn, başqa dilin daşıyıcısı onun ana dilində qəbul edilmiş modellər üzrə xarici dildə fikir ifadə edəcək. Məsələn belə qoyulması, təbii ki, süni görünür. Buna görə də məhz dilçilik tədqiqatlarında interferensiyanın problemi necə olursa-olsun kənar qalır:

Tədris vaxtı ana dilinin interferensiyasının problemi xarici dilə dil sistemlərinin oxşarlığı və onların arasında fərqlərə şərt qoyulmamışdır və müəllim təcrübəsindən irəli gəlmiş paradoksal məlumatlarla təsdiq edilir.

Eyni zamanda yaxşı məlumdur ki, dillərdə oxşar hadisələr də var (ilk baxışda oxşar görünən hadisələr), onlar sistematik və çətin aradan qaldırılma bilən səhvlərə səbəb olurlar. Xüsusi halda, yaxşı məlumdur ki, öyrənilənə öz ana dilində qəbul edilmiş uyğunluqları qaydalarını öyrənilən xarici dilin uyğun olan sözlərinə daşıma (köçürmə) tendensiyasına malikdirlər: **güclü tufan → strong storm (ardınca: heavy storm)**. Bu paradoksal vəziyyətin yaranmasının səbəbindən bir linqvodidaktikanın bir neçə sadələşdirilmiş prinsiplərdən formalaşır. Dilçilik əsnəsi müəyyən mənada bu sadələşdirməni dəstəkləyir.

Tam həcmdə interferensiyanın probleminə baxmaq üçün, bilmək lazımdır ki, xarici dildə kommunikasiya vaxtı ana dilinin interferensiyası harada, necə yaranır və onun səbəbləri hansılardır.

Tam həcmdə interferensiyanın probleminə baxmaq üçün, bilmək lazımdır ki, xarici dildə kommunikasiya vaxtı ana dilinin interferensiyası harada, necə yaranır və onun səbəbləri hansılardır. Birinci məsələ interferensiyanın növlərinin sistemləşdirməsini birləşdirir və aşağıdakı əsas növləri seçilir:

- fonetik səviyyədə interferensiyanı;
- morfologiyanın və qrammatikanın səviyyəsində interferensiyanı;
- semantikanın səviyyəsində interferensiyanı;
- mətnin tərtibi səviyyəsində interferensiyanı.

Bu siyahıya kommunikativ səviyyədə interferensiyanı əlavə etmək mümkün olardı, yəni kommunikasiya prosesində davranış qaydalarının pozulması hansı ki, son zamanlar linqvomədəni tədqiqatların aktivləşməsilə əlaqədar xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir.

Ən çox fonetik, morfologiya və qrammatika səviyyəsində interferensiya təfərrüatı ilə öyrənilmişdir. İstənilən xarici dilin müəllimi tələbələrin aşağıdakı buraxdığı belə tipik səhvləri əla bilir: prefikslərin, şəkilçilərin və qrammatik zamanların yanlış istifadəsi, həmçinin, tələfüzdə söz sırasının pozulması, yanlış uyğunluq, bəhanələrin istifadəsi və s.

Semantik interferensiya təzahürlərini xarici dildə kommunikativ fəaliyyətin bütün növlərində qeyd etmək olar [3].

Interferensiyanın yaranması səbəbini müəyyən etdikdən sonra, onun minimalaşdırılmasına imkan verən tədris metodlarını yaratmaq olar.

Ana dilinin interferensiyasının təsirini təcrid etmək və ya minimalaşdırmaq üçün konkret verbalizasiyadan təfəkkürün müəyyən məzmununun təcrid edilməsini istifadə edib xarici dildə məlumatın verbalizasiyası prosesini idarə olunan etmək lazımdır.

Koqnitiv linqvistika söz semantikasını, başqa dil və danışmaq vahidləri haqqında iki səviyyəli konstruksiya kimi təqdim edilən təsəvvürə əsaslanır [4].

Beləliklə, ingilis dilində mətn canlı varlıq kimi təsvir edilir, hansı ki, danışılıb, göstərilib, və informasiya cəmlənəndən sonra onun oxucusuna çatdırılır. Mətn problemə baxır, onu təhlil edir. Digər dillərdə, məsələn rus dilində analoji vəziyyətdə ifadənin şəxssiz formaları üstün olur.

Müvafiq olaraq interferensiyanın minimalaşdırılması üçün yalnız leksik vahidlərin ayrılıqda yanlış təbiiqinə düzəliş etmək lazım deyil, həm də öyrənilən xarici dil (ilk öncə ingilis) sisteminin təşkilati prinsiplərinin öyrənilərdə dərin konseptual biliyin formalaşdırılmasına çalışmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Беляевская Е.Г. Три парадигмы семантических исследований (чем отличается когнитивный подход к лексической семантике от традиционного) // Материалы международной конференции. Калининград: Изд-во "КГУ", 2003. С.60-72.

2.Шукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. 2-сизд., испр. идоп. М.: "Филоматис", 2006. 480 с.

3.Беляевская Е.Г., Малияр Т.Н. Принципы минимизации интерференции родного языка при обучении иностранному языку (концептуальные структуры пространства и времени в английском и русском языках). М.: ИПК МГЛУ "Рема", 2011. 179 с.

4. Беляевская Е.Г. Концептуальные основания семантики языковых единиц (от лексикологии к фразеологии) // Вестник МГЛУ, 2005. вып. 500. С. 9-24.